

KNYGOS FENOMENAS (Teorinis-gnoseologinis aspektas)

MICHAILAS P. JELNIKOVAS

Кафедра Книговедения Московского государственного университета культуры и искусства
ул. Библиотечная д. 7, г. Химки, 141406 Московская обл., Россия

Bet kuris šiuolaikinis mokslas, pažindamas savo objektą, galiausiai pereina nuo dalykinio pažinimo lygmens prie sisteminio, nuo vienareikšmio – prie daugiareikšmio, nuo vienmačio – prie daugiamačio, nuo linijinio – prie hierarchinio, nuo koordinacijos – prie subordinacijos. To priežastis – siekis praplėsti objekto pažinimo ribas, gauti apie jį kuo gilesnių žinių ir suformuoti jų sistemą. Todėl pažinimo dalyku tampa jau nebe objekto struktūros bei sudėties elementai, bet elementų ir dalių tarpusavio ryšiai, sistemos organizacijos dėsningumai, realūs sąveikaujančių kategorijų kontinuumai, specifinės priežastys, savybės, pagrindai ir dėsningumai. Tai lemia paties mokslo objekto sudėtingumas, jo esminių parametrų, savybių ir funkcijų sistema. Todėl pirmoji pažinimo sąlyga yra tos sistemos suskaidymas į kokybiškai vientisus darinius (elementus, dalis, struktūras, savybes ir t. t.). Tokia sudėtingo objekto *preparacija* į dalis ir savybes turėtų panaikinti požiūrį į jį kaip į tam tikrą chaotišką elementų, struktūrų, savybių sandaugą, o darinio daugiasistemiškumas nužymėtų atitinkamą metodologinių veiksmų sistemą, objekto analizės ribas ir lygius.

Visa tai tinka ir knygai kaip sudėtingam, daugiasistemiam ir daugiamačiam knygotyros objektui. Tokiu požiūriu knyga iki šiol nebuvo nagrinėta jokiam knygotyros darbe, o tai savo ruožtu neigiamai paveikė knygos kaip sistemos pažinimą, sisteminės knygos teorijos formavimą ir jos metodologinių veiksmų nustatymą. Taigi šio straipsnio tikslas yra pamėginti aptarti knygą kaip teorinį ir gnoseologinį fenomeną, apibrėžiant jos pagrindinių kokybinių darinių kontūrus, o uždavinys – išskirti svarbiausias knygos sistemos vietas ir nustatyti jų metodologinius veiksmus.

Visais laikais knyga buvo vertinama ne tik kaip žinių saugotoja ir perdavėja, bet ir kaip aplinkinio pasaulio pažinimo priemonė. Jai tarpininkaujant paprastas žmogus pažįsta šį pasaulį ir save, o mokslininkas gauna žinių apie tiriamą dalyką, atkuria mokslo objekto raidos dėsningumus, nustato jo baigtinumo, teisingumo ir mokslo žinių permainingumo laipsnį. Tai leidžia kalbėti apie knygą kaip apie gnoseologinį fenomeną.

Nuo seniausių laikų bibliotekininkui, knyginkui, rašytojui knyga buvo ir pažinimo objektas. Palengva formavosi jos teorinis fenomenas. Todėl mokslininko dėmesio turi sulaukti ne tik knygos gnoseologinė prigimtis, bet ir metodologinės analizės būdai, aiškinaimi atsižvelgiant į tai, kaip funkcionuoja genetinis knygos ryšys su istorijos objektais bei ji pati kaip šiuolaikinio pasaulio atvaizdavimo ir pažinimo priemonė.

Kaip metodologinės analizės objektas, knyga yra sisteminis materijos, mąstymo, psichinių ir dvasinių sluoksnių darinys. Be to, materialūs dalykai joje ne visada tapatūs idealiesiems. Pavyzdžiui, istorikui knyga yra istorinės tikrovės objektyvizuotas atvaizdas, knygotyrimininkui – tos tikrovės daiktinis-struktūrinis pavidalas. Pirmuoju atveju knyga yra gnoseologinis fenomenas (tikrovės atspindys), išreiškiantis skirtumą tarp tikrovės suvokimo (autorius suvokimo) ir objektyvizuoto suvokimo (užfiksuoto knygos tekste). Dėl to, kad autorius suvokimas neatitinka to, kas išdėstyta popieriuje kaip literatūros kūrinys, knyga tampa subjektyviu šaltiniu, nepasižyminčiu objektyviai tikru žinojimu, tačiau, šiaip ar taip, vis tiek galinčiu atspindėti objektyvius faktus, procesus, reiškinius ir idėjas.

Antruoju atveju neįmanoma iki galo suvokti knygos kaip materialaus, daiktiško darinio, nesiejant jos su mąstymo, psichiniais ir dvasiniais aspektais. Tačiau knygotyrimininko gali nedominti tai, jog subjektyvumo knygoje yra mažiau, negu jo buvo autorius sąmonėje, juk dar nė vienam autoriui nėra pavykę knygos teksto pavidalu išsamiai ir be iškraipymų atskleisti skaitytojui savo jausmus ir pasaulio suvokimą. Maža to, užfiksuotame literatūros kūrinyje dažnokai pasireiškia tokios prasmės, kurias esant galbūt net pats autorius neįtarė. Tačiau knygotyrimininkas privalo žinoti apie tai, kad autorius sumanymas neatitinka rezultato ir kad tarp autorius suvokimo ir knygoje materializuoto suvokimo visada yra skirtumų, kuriuos reikia turėti omenyje ir jam, ir redaktoriui, ir dailininkui, ir bibliografui. Jei bus nepaisoma šio fakto, knygotyriminiu aspektu (ypač redagavimo teorijoje) nebus įvertintos visos knygos būklės, atsiras iškraipymų interpretuojant knygos tekstą ir su juo susijusius knygos elementus. Taigi, nepaisant kai kurių mokslininkų įspėjimų, niekas neturi riboti knygotyrimininko laisvės siekiant pažinti knygą. O knygą sudaro keturios pagrindinės knygotyros kategorijos: *sudėtis, struktūra, turinys ir funkcijos*, savo ruožtu suformuojančios dvi konceptualias sistemas: *knygos statiką ir dinamiką*.

Knygos sudėties sąvoką galima nagrinėti įvairiais lygmenimis ir svarstyti remiantis įvairiais mokymais (teorijomis): mokymu apie sudėtį (pvz., knygos tekste žodžio, sakinio, pastraipos ir kt. sąvokos), kuris pagrįstas sudėties pastovumo dėsniu*; mokymu apie

* Chemijos moksle sudėties pastovumo dėsnis, atrastas XIX a. pradžioje, nustato cheminės sudėties apibrėžtumą (visos medžiagos susideda iš atomų, tačiau ne visos – iš molekulių ir kristalų). Žr.:

sandarą (tekstinę, erdvinę ir kt.), apie savybes (sudėties pastovumą ir elementų periodiškumą), apie funkcinis sudėties elementų parametrus, apie sistemos elementų egzistavimo formą ir sąlygas bei kt. Knygos sudėties sąvoka yra svarbiausia knygos statikoje: ji išreiškia knygos, kaip fenomeno ir mokslo objekto, specifika, unikalumą. Knygos sudėties formavimosi principai: knygos savybių reliatyvumas, elementų individualumas ir periodiškumas, pertraukiamumas ar tolydumas (savybių skirtumai esant įvairiems elementų deriniams), knygų formos raidos prieštaravimas, potencialios pokyčių galimybės ir kryptys, realizavimo sąlygos, elementų sąveika ir kt.

Knygos struktūra paprastai suvokiama kaip materialus darinys, kurį sudaro teksto, grafikos, pagalbinių informacinių tekstų, knygos materialiujų pagrindų struktūros. Tai – knygos turinio sandaros elementai, kuriuos sieja sudėtingi ir glaudūs tarpusavio ryšiai, sąveikaujantys skaitymo metu. Būtent struktūruotas, materialus knygos turinio darinys nulemia tą jos pavidalo ir funkcijų invariantą, dėl kurio knygos turinys keičiasi kaip leidinio tipas ar rūšis, o pats iš esmės nepakinta. Kitaip tariant, knygos organizacijos struktūra nustato turinio medžiagos ribas ir vietą joje.

Knygos turinys yra abstrakti sąvoka ir ją išreiškia kitos, konkretesnės, sąvokos – *literatūros kūrinys, iliustracijos, grafika, pagalbiniai informaciniai tekstai* – kurios savo ruožtu konkretinamos iki *knygos teksto, piešinio, braižinio, nuorodos, komentaro*. *Knygos tekstas* išreiškiamas per *žodžio, ženklo, simbolio, skaičiaus* sąvokas, t. y. per ženklus plačiaja prasme, susietus tarpusavyje arba pavienius. Toks yra bendriausias knygos turinio suvokimas, mat turinys gali būti ir natos, ir paveikslų reprodukcijos, ir cheminės formulės, ir matematikos lentelės.

Sąvoka *knygos funkcijos* apibrėžiama per tuos pokyčius, kuriuos žmogus ir visuomenė patiria dėl knygos jos funkcionavimo metu. Sąvoka apima ir skaitymo procesus (funkcijų realizavimą), ir funkcinės knygos elementų bei jos, kaip visumos, charakteristikas. Taigi knygos funkcijas lemia pokyčiai, reakcijos, virsmai, pertvarkymai, vykstantys dėl jos funkcionavimo. Ši sąvoka yra svarbiausia knygos dinamikoje ir apibūdina specifiką tų knygos virsmų, kurie nesutampa su jokiais kitais erdvės ir laiko kontinuumo veiksniais. Ji siejasi su knygos proceso kryptimi, knygos pusiausvyra (funkcinių elementų pastovumu), knygos kinetika, išjudinančia visą funkcinį knygos mechanizmą, o *knygos funkcionavimo*

МАКАРЕН, Б. А. *Химия и ее законы*. Ленинград, 1971, с. 16. Knygos moksle šis dėsnis nusako tai, jog, pvz., knygos teksto srityje visi literatūros kūriniai visada susideda iš žodinio teksto, tačiau ne visi – iš skaičių, lentelių, formulių, grafinių ir kitų panašių komponentų; taip pat visas knygas sudaro literatūros, vaizduojamojo meno, muzikos kūriniai, bet ne visi turi iliustracijas, rubrikaciją, pagalbinius informacinius tekstus ir t. t.

sąvoka susijusi su knygų atranka, kuri, greta atrankos iš emocijų-psichinių paskatų, apima atranką pagal žodines ir mąstymo (taip pat energijos*) charakteristikas. Taigi atsiranda galimybė kurti knygos teoriją šių dėsnių pagrindu: knygos kinetikos (reakcijos greitis ir knygos turinio suvokimo rezultatas skaitant), dinamikos (knygos funkcionavimo būklė ir jos pokyčiai dėl išorinių veiksnių įtakos), kvantinės mechanikos (informacijos judėjimas ir apimtis) ir energetikos (energijos išsaugojimas ir kitimas).

Atsižvelgdami į knygos turinio ir funkcijų kategorijų, visiškai neišplėtotų knygotyroje, esmingumą, pamėginsime bent jau apibrėžti tas pamatines jų nuostatas, kurios ir iškelia knygą į teorinio-gnoseologinio fenomeno lygmenį.

Knygos turinį, kaip jau buvo pažymėta, formuoja daugybė sudėtingų elementų: literatūros kūrinys, meninio apipavidalinimo komponentai, įvairūs pagalbiniai informaciniai tekstai, materialūs komponentai, darantys įtaką turinio ir prasmės išraiškai. Nagrinėjant bet kurį šių elementų knygos makrostruktūros kontekste (autorius sąmonės struktūra, visuomenės knygos kultūros struktūra, skaitytojo suvokimo struktūra), atsiranda galimybė išskirti turinio struktūroje jų invariantus, t. y. būdingus knygos tipui, leidinio rūšiai ir knygai apskritai. Kiekvienas šių elementų yra daugybės ryšių ir santykių sankirtoje, sąveikauja su kitais turinio elementais. Jų sistemą organizuoja literatūros kūrinio pobūdis, knygos teksto prasmės ir turinio ypatumai. Tačiau tie elementai dėl skirtingos jų prigimties ir sąlyginio savarankiškumo reikalauja tam tikrų formų, leidžiančių juos sujungti į vienį, sąlygotą bendros idėjos ir vieno prasminio fono.

Įvairių lygių elementų sąveikos procesas knygos turinyje yra daugkartinis. Kuo labiau jis yra organizuotas elementų sutvarkymo atžvilgiu, tuo daugiau elementų pasitelkiama formuojant struktūrinį turinio invariantą. Kitaip tariant, kiekis tų ryšių ir santykių, kuriuose dalyvauja įvairių lygių elementai, lemia prasmę formuojančių struktūrų kokybę, kurią galima nagrinėti atsižvelgiant į literatūros kūrinio turinio imtį (per tai, ar kūrinys yra grožinis, ar mokslinis). Ši imtis, kaip knygos turinio kokybės kriterijus, atspindi sutvarkytą turinio elementų visumą (harmoniją) ne tik kiekvienos struktūros viduje, bet ir tarpstruktūriniame lygmenyje. Taigi imtis – taip pat knygos turinio komponentų rišlumo kriterijus.

* Energija (gr. – „veikla“) traktuojama kaip įvairių judėjimo ir sąveikos rūšių (mechaninių, šilumos, elektromagnetinių, gravitacinių ir kt.) bendras matas. Įmanoma (nors tai dar reikia įrodyti), kad sąmonės srautas, mąstymo reakcija, psichiniai efektai, sukelti knygos turinio, iš esmės yra taip pat energetiniai. Tokią prielaidą daro ir M. I. Setrovas (СЕТРОВ, М. И. *Основы функциональной теории организации*. Ленинград, 1972, c. 62) ir J. S. Markovas (МАРКОВ, Ю. С. *Функциональный анализ в современном познании*. Новосибирск, 1982, c. 100–101) ir kt.

Knygos turinio struktūra yra statiška duotybė, užfiksuota visuma įvairia tvarka sudėliotų elementų bei jų ryšių; ji lemia leidinio rūšies arba knygos tipo specifiką. Tokios struktūros organizacija yra ašis, ant kurios tarsi susmaigstytos visumos dalys. Tokia struktūra leidžia nustatyti tai, jog tam tikro tipo knygos turinys – ne vien atskirų dalių suma, bet ir vienovė, kuri gali būti mintyse išskaidyta į pavienes dalis ir padeda suvokti atskirų dalių specifinius bruožus. Vientisumas čia pasireiškia kaip integrali elementų visuma; jį apibūdina naujos ypatybės ir savybės, nebūdingos pavieniams elementams, tačiau pasireiškiančios jiems sąveikaujant ryšių sistemoje (pvz., knygos turinio vientisumą išreiškia bendrosios literatūros kūrinio, iliustracijų, komentarų, pastabų ir kitos savybės – nauja integrali knygos savybė). Todėl bet kurios knygos turinys vientisas ir klausimas gali kilti tik dėl to vientisumo laipsnio, t. y. dėl visumos dalių (ypač invariantiškų) kokybės ir kiekio.

Nagrinėdamas knygos turinį kaip vientisą darinį ir turėdamas tik vizualų ir intuityvų suvokimą apie šią visumą, pažindamas turinį tyrėjas yra priverstas nuolatos sugrįžti prie tų dalių, kurias jau buvo ištyrinėjęs ir apie kurias jau gavo tam tikrą informaciją. Tų dalių suvokimas skirtinguose deriniuose ir kontekstuose padeda atskleisti jų daugiareikšmiškumą, priklausymą skirtingoms struktūrinėms organizacijoms, kurias sieja bendra knygos turinio prasmė.

Taigi knygos turinys – daugiastruktūris darinys, turintis aiškia, knygos sistemai priklausančią vidinių ir išorinių ryšių bei santykių sistemą. Knygos turinio pokyčių invariantiškumas yra didelis. Tuos pokyčius lemia literatūros kūrinio turio kaita, o nuo turinio priklauso knygos žanro ar tipo vienokie arba kitokie struktūriniai-funkciniai komponentai, ryšiai ir santykiai. Tie pokyčiai vyksta vienos savybės viduje, kai knygos turinys, nebūdamas vienietinis istorinis dokumentas, kaip knygos tipas išlaiko turinio struktūrų pastovumą ir drauge atskleidžia naujus (knygos tipo atžvilgiu) komponentų ryšius.

Knygos turinio struktūros invariantiškumą užtikrina sąlyginis kultūrinio-knyginio fondo stabilumas, knygos suvokimo pastovumas, knygos organizacijos dėsningumai, tipologinės knygos savybės, literatūros kūrinio žanro ypatybės. Todėl būtent invariantiškumas yra būdingiausias knygos turinio struktūros organizacijos veiksnys.

Šita struktūra lemia ne vien statinių, bet ir dinaminių knygos formų sutvarkymą, ir struktūros sąvoka šiuo atveju apibūdina aiškiai apibrėžtą funkcinių savybių, būdingų knygos dinamikai, visumą. Tačiau knygos funkcionavimo proceso tyrinėjimuose iš struktūrinės organizacijos pozicijų pirmenybė teikiama statikos principui, abstrahuojantis nuo paties proceso, jo vyksmo ir raidos; dėmesys kreipiamas tik į elementų organizacijos, jų

ryšių ir santykių būklę, nes jų reikšmių ir tarpusavio santykių knygos turinio sistemoje analizė turi išryškinti turinio prasmę, jo vidinius struktūrinius ryšius ir santykius, kurie yra funkciškai nulemti.

Knygos turinys – tai struktūrinių darinių hierarchija. Materialųjį sluoksnį seka kitas, teikiantis žinių apie psichinę-emocinę knygos pusę; po juo – sluoksnis, atskleidžiantis vaizdinę ir prasminę literatūros kūrinio pusę (prasminė informacija); toliau – sluoksnis, pranešantis apie tos informacijos raiškos sąlygas; dar toliau – sluoksnis, talkinantis tai raiškai ir t. t. V. N. Liachovas tai vadino knygos tarnybomis, užtikrinančiomis tekstinio pranešimo realizaciją [5]. Daugiasluoksniškumas yra visų – mokslinių, mokomųjų, gamybinių, informacinių – knygų bruožas.

Kiekvieną knygos turinio sluoksnį apibūdina nuosavas kokybinis ir kiekybinis *užpildas*. Turinys pasirodo esąs daugybės savybių materialus ir idealus darinys (pvz., knygos teksto turinys – idėjinis, o jo išraiškos priemonė – materialis). Ir kiekvienai jų būdinga savita struktūrinė hierarchija. Todėl knygos turinys gali būti nagrinėjamas kiekybiniu (daugiastruktūriškumas) ir kokybiniu požiūriu (turinio komponentų sudėtis ir savybės, jų specifika palyginus su kitais analogiškais ir t. t.).

Skverbdamasis pro sluoksnius ir pažindamas skirtingų lygių struktūras, vertindamas kiekybines ir kokybines knygos turinio savybes, tyrėjas pažįsta jo prasminę organizaciją, o per tai – literatūros kūrinio (kaip knygos struktūros turinio komponento) turinį, jo idėją ir prasmę, jo funkcijas ir energetiką.

Kiekvieną knygos tipą atitinka tik jam vienam būdinga struktūra ir turinio organizacija. Jos pakeitimai lemia knygos turinio pokyčius, nes turinio struktūra, kaip jau buvo minėta, yra vienovės, pasižyminčios socialine-psichologine, kultūrine-estetine, menine, moksline ir kitokia prigimtimi, struktūra, o knygos turinys yra vienovė tų sluoksnių, dėl kurių koreliacijos įmanu pažinti turinį. Pertvarkant turinio struktūrą keičiasi ir knygos turinio prasmė, kitaip susidėlioja turinio elementų akcentai.

Remiantis tuo, kas išdėstyta, galima daryti išvadą, jog svarbiausias knygos turinio dėsnis yra jo elementų pastovumo dėsnis. Tai – pirmoji aksioma, pažyminti ne tik knygos, kaip reiškinių, specifika, bet ir tą ribą, už kurios knyga nebegali egzistuoti (kai ji jau nebus knyga). Knygos veiksmams čia atstovauja tie, dėl kurių tie patys knygos elementai, sąveikaujantys su knygos tekstu ir padedantys jai atlikti savo pagrindines funkcijas, keliauja iš knygos į knygą. Žinoma, teksto (jo žodinio prasminio tankumo) pakeitimai lemia tam tikrus su juo sąveikaujančių elementų sudėties pokyčius, taigi – knygos turinio sudėties pokyčius. Tačiau šie pokyčiai dažniausiai yra ne kiekybiniai, o kokybiniai: elementų sudėtis lieka ta pati, o pakinta tik jų kokybinės charakteristikos ir parametrai.

Knygos turinio elementų (esminių, struktūrinių ir funkcinų) pastovumo dėsnis nurodo ir informacijos apimtį bei knyginės energijos tvermės dėsnį galiojimą; šie dėsniai gali padėti formuojant knygos poveikio ir jos suvokimo teoriją. Informacijos apimtį pastovumo dėsnį turi pagrįsti sąvokinė-terminologinė teorija (skirtinguose tekstuose žodžiai ir reikšmės kartojasi). O kalbant apie antrąjį dėsnį, knygos funkcionavimo, t. y. jos veikimo ir suvokimo, metu vykstantys energijos (žodžių ir prasmų) pokyčiai yra priklausomi nuo pastovumo principo, kuris apibūdina bet kokios sistemos elgseną ir pasireiškia kaip knyginų elementų (prasminių krūvių) energijos tvermės arba energinio žodžių potencialo pastovumo dėsnis.

Knygos turinio dėsnis yra pagrįstas mokymu apie knygos tekstą, kuris atsiremia į žodžio ir ženklų sąvokas. Šios sąvokos yra svarbios šiose teorijose: apie teksto sudėtį, jo sandarą ir funkcijas. Todėl minėtas dėsnis suformuoja trijų dėsnų vienovę: kartotinių santykių tarp elementų (teksto elementų proporcinio santykio), sudėties pastovumo ir ekvivalentų*. O tai reiškia, jog knygos turinys perteikiamas ne tik žodžių ir prasmų (apibrėžtos sudėties) forma, bet ir erdviu (neapibrėžtos sudėties) pavidalu. Be to, ekvivalentų dėsnį apibūdina tai, jog dviejų tarpusavyje susijungiančių ekvivalentų – tekstinių, vaizduojamųjų ar konstrukcinių – tam tikros savybės išlieka ir tuomet, kai jiedu susijungia su trečiuoju ekvivalentu (jeigu tai išvis įmanoma).

Knygos turinio sąvoka paprastai asocijuojasi su *literatūros kūrinio*, rečiau – su *knygos teksto* sąvokomis. Tačiau ji gerokai talpesnė už pirmąją ir dar platesnė už antrąją, nes įtraukia, neskaitant šių dviejų, dar ir kitus turinio elementus: vaizduojamojo meno dalykus, informacinius duomenis (nebūtinai tekstinius) ir t. t. Knygos turinys apima įvairiausių elementų ir struktūrų derinius. Tos pačios rūšies elementai gali skirtis tarpusavyje pagal funkcijas ir vietą knygos sandaroje.

Knygos turinys egzistuoja įvairiais pavidalais (modifikacijomis), kurie priklauso nuo tikslinės teksto paskirties, egzistavimo sąlygų, jo rūšies bei funkcinio kryptingumo. Jo sudėtį nustato keletas principų: individualumo (nepasikartojimo), periodiškumo, kintamumo, sistemingumo, simetrijos, pakeitimo, valentiškumo, funkcionalumo ir kt. Todėl kiekvienas knygos turinys yra individualus. Tai akivaizdžiai pasireiškia tekste, žodinės-prasminės sandaros ypatumuose, sąvokiniame-terminologiniame aparate ir ženklų sistemoje. Skirtingų modifikacijų knygos tekstams (moksliniams, mokomiesiems, informaciniams, gamybiniams) dažnai kaip atsvara individualumo principui būdingas pasikartojimo principas.

* Šie dėsniai sudaro pagrindą teorijos apie knygos turinio elementų kiekybinius santykius, dėl kurių skaitymo metu elementai sąveikauja tarpusavyje.

Pakeitimo principas lemia leidinio turinio struktūros izomorfiškumą: mokslinis – mokslo populiarinimo, grožinės literatūros – publicistinis, enciklopedinis – informacinis ir kt. Trumpesniu intervalu veikia valentiškumo principas (lingvistikoje tai yra žodžių savybė jungtis tarpusavyje ir su sakiniais, o knygotyroje – jų specifinės savybės knygos teksto atžvilgiu), kuris pasireiškia tuo, jog lyginių (teigiamų) grupių žodžiai ir ženklai tekste sudaro pastovius teigiamo laipsnio junginius (tai – lyginis valentiškumas), o nelyginių (neigiamų) grupių žodžiai ir ženklai suformuoja neigiamo laipsnio junginius (neigiamas valentiškumas). Kitaip tariant, tai yra žodžių ir ženklų savybė kurti įvairaus tankumo prasminius ryšius ir tam tikro jų kiekio buvimas tame sakinyje, su kuriuo šį žodį arba ženklą sieja teigiamo arba neigiamo krūvio prasminiai ryšiai. Taigi valentiškumo principas yra ne tik vienas svarbiausių organizuojant žodinę-prasminę, psichologinę knygos teksto sandarą, bet ir kuriant jo energinį potencialą.

Formuojant knygos turinį ir jį realizuojant dalyvauja simetrijos (harmonijos, turinio elementų sulyginimo) principas, kuris pasireiškia formuojantis tiek vidinėms (uždaroms, pvz., teksto), tiek išorinėms (atviroms, pvz., turinio) sistemoms. Šio principo atsvara kai kuriose knygų rūšyse (ypač grožinės literatūros) pasireiškia asimetrijos arba disociacijos principas, kai dėl didėjančios disproporcijos tarp elementų skaitant knygą nutrūksta psichinių procesų ryšiai.

Pagrindiniai knygos statikos veiksniai (sudėtis, sandara, savybės) gali būti nagrinėjami iš filosofinių kategorijų – pastovumo ir kintamumo – pozicijų. Keičiantis knygos turiniui viena sistemos dalis, priklausanti vienai knygos turinio organizacijos formai (sudėtis, savybės, struktūros kategorijos – tai knygos griaučiai) išlieka, o kita (informacinė-prasminė, tekstinė) pasikeičia, sukeldama pokyčius ir tose kategorijose, kurios su ja susijusios (tai – kokybiniai pokyčiai). Tekstiniai (informacijos ir prasmės) pokyčiai, įvykstantys sulig kiekvienos naujos knygos pasirodymu, – tai jau kitokios kokybės dydžiai negu tie, kurie lemia knygos griaučių struktūrą ir sukelia kardinalius pokyčius. Todėl sistema *sudėtis–savybės–sandara* tampa metodologinės analizės objektu.

Taigi knygos statikos conceptualiosios sistemos požiūriu teorinis-gnoseologinis knygos fenomenas susijęs su kategorijų, dėsnių ir principų kompleksu: kategorijos – sudėtis, sandara, turinys, savybės, dalis, visuma; dėsniai – knygos turinio, informacijos apimties pastovumo, ekvivalentų, knygos sudėties, knygos turinio elementų pastovumo, lyginių santykių tarp elementų, sudėties pastovumo; principai – sisteminis, simetrijos, objektyvizacijos, individualumo, pasikartojimo, pakeitimo, valentiškumo, elementų santykio, dalių pusiausvyros, kintamumo.

Pagrindiniai knygos statikos mokymai yra: apie sąvokinę-terminologinę sistemą, apie knygos semiotiką, sistematiką, sandarą (sistemine, informacinę, konstrukcinę), apie savybes (santykis tarp savybių ir sudėties bei sandaros), apie komplekso formavimąsi.

Konceptualioji knygos dinamikos sistema remiasi mokymu apie funkcines knygos savybes ir jos funkcionavimą visuomenėje.

Centrinė knygos dinamikos sąvoka yra knyginio teksto (bet kokia jo išraiškos forma) funkcijų sąvoka. Paprastai knygos tekstas išreiškiamas žodžių pavidalu sakinyje, sakinių – pastraipoje, pastraipų – paragrafe, paragrafų – skyriuje, skyrių pavidalu dalyje. Ne taip kaip lingvistikos arba semiotikos moksluose, knygotyroje žodis, kaip knygos teksto pagrindas, nagrinėjamas ne kaip sudėtingas darinys, o kaip elementarioji knygos teksto dalelytė, jo kvantas, prasminis impulsas, arba *minties elektronas*. Todėl kai, pavyzdžiui, redaktorius interpretuoja knygos sakinį, jis (kitai negu sintaksinio nagrinėjimo atveju) naudoja jo kvantinį-informacinį modelį, grįstą bangų mechanikos principais ir kategorijomis (neapibrėžtumo, papildomumo arba atitikimo ir neatskiriamumo).

Tačiau žodis tėra *minties elektrono* arba prasminio, minties impulso egzistavimo forma. Todėl jis negali atstoti tos prasmės laikmenos – *minties elektrono*. Kalbant apie elektromagnetinį lauką vartojama fotono sąvoka, o kalbant apie garso bangas – fonono, taip ir mūsų *minties elektroną* būtų teisinga pavadinti *diono* terminu, pažyminčiu ypač mažą prasminės knygos teksto informacijos kiekį, kurį aprėpia vienas užbaigtas žodis.

Šis terminas sudarytas iš dviejų graikiškų žodžių: *di/s* – dukart, *on (ontos)* – esatis (taigi dvigubai esantis arba dviejų esybių). Kalbant apie knygos žodį, ši sąvoka atskleidžia dvi esybes: autoriaus esybę (darančią poveikį) ir potencialią skaitytojo esybę (transformuojančią). Būtent šiuo mokymu apie dvi esybes gali būti grįstas mokymas apie knygos teksto, knygos turinio energetiką; šiam mokslui atstovautų: simetrijos rūšys, orbitos radiusas (ribos), gebėjimas skverbtis, energinis poveikio ir suvokimo laukas.

Pagrindinis knygos dinamikos dėsnis yra knyginės energijos tvermės ir transformacijos dėsnis, kuris pasireiškia dėl energinių knygos teksto savybių. Tai lemia tam tikra skaitytojo sąmonės reakcija į žodžio, ženklą, simbolio, skaičiaus skleidžiamų ir žodiniame kontekste išreikštų dionų poveikį. Dionai, susidurdami su skaitytojo sąmonės ekranu, virsta nauja energijos rūšimi, o jos elektronai – skaitytojo dionais, kurie tarsi atsakomieji blyksniai skaitytojo sąmonėje susijungę į tam tikrą prasminę sistemą kaupiasi jo sąmonėje, atmintyje ir psichikoje. Energijos transformacijos veiksnys pasireiškia per visą knygos funkcionavimo procesą. Tačiau jo neįmanoma nei stebėti, nei išmatuoti – tik suvokti ir modeliuoti remiantis fizikos, chemijos, biologijos, elektronikos, fotoskopijos ir kituose moksluose egzistuojančiais funkciniais-energiniais modeliais. Be to, reikia atsižvelgti į

knygos energijos specifika. Pagal energijos tvermės ir virsmo dėsnį, viena energijos rūšis paprastai išnyksta virsdama kita energijos rūšimi. Ši sąlyga būtina ir knygos energijai, kuriai judant knygos teksto (autorius) dionai transformuojasi į skaitytojo dionus. Tačiau knygos energija, transformuodamasi į skaitytojo psichinę mąstymo energiją, nedingsta ir neišsenka, bet yra nuolat atgaminama to amžino generatoriaus – žodžio. Tai yra fiksuota, užkonservuota arba užkoduota žmogaus psichinio mąstymo proceso energija. Žodžio energija yra nesenkama ir amžina kaip Saulės energija. Žodis ir Saulė – sakralinės sąvokos, vadinasi – begalinės. Joms išnykus išnyksta ir pasaulis. M. N. Kufajevas yra genialiai apie tai pasakęs: *Kokia gi tikroji knygos prigimtis ir kas yra jos esybė? Argi neatrodo, jog tikrasis jos šaltinis – Mintis ir Žodis – egzistuoja nuo amžių amžinųjų? Tai svarbus ir sunkus klausimas. Bent jau viena neabejotina – knyga yra žmogaus psichikos produktas ir jos prigimtis – psichinė. Jos esybė glūdi Žodyje, o kyla ji iš Asmenybės. „Pradžioje buvo Žodis ir Žodis buvo Dievo“, o ne žmogaus, „ir Žodis buvo Dievas“, t. y. viskas. Žodis buvo amžinas, ir tik laikui bėgant tapo žmonijos šviesa... Kai apsiereiškė gyvenimui, „kūną įgavęs“. Kai jis buvo užfiksuotas molyje arba akmenyje. Tuomet žodis, individualus produktas, virtęs materija, įkūnytas knygoje, tapo socialiniu faktu, ilgai neprarasdamas savo mistinės reikšmės ir žmonių sąmonėje išlaikydamas savo tikrosios kilmės žymę... Iš žodžio gimė knyga, kaip iš Dzeuso galvos gimė Atėnė... Pasirodė knyginis žodis [2].*

Taigi žodžio energija pasižymi nepaprasta skvarba: akimirksniu ji apšviečia visą žmogaus esybę, tuo pat metu likdama neišsenkamu šaltiniu kitiems žmonėms ir kitoms kartoms, nepaisydama nei laiko, nei erdvės atstumų, nei poveikio pasikartojimų. O priežastis yra ta, jog žodžio energija yra ypatingas, ne fizinis reiškiny, kaip ir pačios energiją nešančios dalelytės (dionai), mat jų neįmanoma nei matyti, nei pajusti, nei išmatuoti. Tai nėra sąlyginis informacijos kvantas. Šio fenomeno pažinimas (jeigu tai išvis yra įmanoma) – ateities mokslo uždavinys.

Knyga kaip energinis žmogaus sąmonės ir psichikos dirgiklis visada kėlė ypatingą tyrinėtojų susidomėjimą. Pavyzdžiui, trečiajame dešimtmetyje N. A. Rubakinas pamėgino (gana sėkmingai) pagrįsti knygos poveikį biopsichologiniams skaitytojo veiksniams: taip atsirado nauja knygotyros disciplina [8]. Paskutiniajame XX a. dešimtmetyje S. P. Omiliančiukas į šią problemą pažvelgė iš kvantinės bangų teorijos pozicijų [7].

Nesiekiant sumenkinti šių darbų reikšmės mokslinio knygos fenomeno pažinimui gilinti, naujų šios knygotyros kategorijos aspektų atradimui, vis dėlto vargu ar galima teigti, jog šie bandymai priartino knygotyrą prie to, kad būtų atskleistas energinis knygos potencialas, arba knygos energetika, vis dar liekanti neprieinama.

Tyrėjas, pažindamas intelektinės-dvasinės veiklos schemas (arba ID veiklos, paprastai suvokiamos kaip visuma intelektinių ir psichinių operacijų, kurias žmogus atlieka pasitelkęs mąstymą, sąmonę, psichiką ir intuíciją), laikosi tradicinės nuostatos: kuriant konstruktus (idėjas ir modelius), pirmiausia reikia atsižvelgti į modelių analogus, jau egzistuojančius gamtoje arba moksle, ir jais sekti.

Mūsų situacijai, atrodytų, labiausiai tinka bionikoje ir biokibernetikoje taikomi modeliai, kurie prisidėjo kuriant visiškai naujas koncepcijas ir darant išradimus. Tačiau bandymai pasitelkus modeliavimą, paremtą biologinių sistemų analize, pažinti intelektinės-dvasinės prigimties reiškinius (o būtent toks fenomenas yra knyga) daugeliu atvejų buvo nesėkmingi (pvz., mėginimai tyrinėti mąstymą pagal neuronų, nervinių tinklų ir procesų modelius). Tą patį galima pasakyti ir apie knygos, kaip intelektinės-dvasinės sistemos (ID sistemos), pažinimą.

Knyga, kaip ID sistema, nelygu, kokie jos tikslai, uždaviniai ir funkcijos, gali būti skirtingo sudėtingumo laipsnio. Kiekvienas materialus jos elementas atlieka tam tikras intelektines-dvasines funkcijas (ID funkcijas). Perėjimas nuo vieno tipo ID sistemos prie kitos vyksta dėl šių funkcijų persikirstymo tarp materialių sistemos elementų; tai gali sukelti tiek funkcijų, tiek materialių elementų kompleksų pokyčius, kuriuos lems pažintinių sistemos tikslų ir uždavinių schemų pakitimai. Taip įvyksta ir energinio visos ID sistemos lauko potencialo pakitimas.

Sąvoka *ID veikla* siejama ne tik su tais, kurie kuria ID sistemą, bet ir su tais, kurie ją iškoduoja pagal tam skirtą algoritmą. Žmogus, skaitydamas knygą, taip pat vykdo ID veiklą, įgyvendina energijos kaupiamąją-transformacinę funkciją, dionų energiją paversdamas psichinio mąstymo energija. Šiuo klausimu daug vertingų dalykų galima atrasti pasitelkus inžinerinę psichologiją, euristiką, bioniką, biokibernetiką, informacijos teoriją, kadangi ID veiklos struktūrinių-funkcinių schemų skirtingos materialios realizacijos sėkmingai gali būti svarstomos tarpdalykiniame pažinimo lygmenyje. Formų, išlaikančių savyje energinį sistemos potencialą, rinkinį galima panaudoti energiniam ID sistemos modeliavimui (funkcinių modelių pagrindu), kurio empiriniai duomenys – tai suformuluotos šios sistemos realizuojamų procesų taisyklės ir jos materialių elementų, jų tarpusavio ryšių bei sąveikos aprašymas. Sistemos detalizacija atliekant tokį modeliavimą gali būti skirtinga, tačiau ji turi būti pakankama ne tik ID sistemos ID funkcijoms suvokti, bet ir joms atgaminti bei transformuoti į energinį suvokiančiojo potencialą.

Tačiau kad ir kokie pozityvūs būtų knygotyrimo ekskursai į bionikos ir biokibernetikos žinių sritis, jų reikšmė kuriant energinius knygos modelius yra gana menka, nes nesiekia perprasti knygos energetikos esmės. Taigi pagrįstai iškyla klausimas dėl specia-

laus knygotyros dalyko, kurį vadinsime dionika arba bibliodionika (pagal analogiją su bionika arba socionika) [3]. Jo pažinimo objektas – energinis knygos potencialas, jos energinio poveikio procesai, laipsniai, kryptys ir ribos (skverbimosi savybė); energinio knygos potencialo transformacijos į skaitytojo psichinį, t. y. mąstymo, potencialą procesai. Kitaip tariant, bibliodionika privalo tyrinėti autoriaus energinio poveikio skaitytojui procesus ir tai, kaip pastarasis knygos energiją paverčia savąja. Bibliodionikos sąvoka pirmą kartą įtraukiama į mokslinę apyvartą, todėl ją būtina kruopščiai išnagrinėti ir argumentuoti. Šiame darbe ji pavartota tik tam, kad pabrėžtų teorinį-gnoseologinį knygos fenomeną atsižvelgiant į konceptualią knygos dinamikos sistemą.

Taigi koncepcinės knygos dinamikos sistemos kontekste knygos fenomeną išreiškia tokių metodologinių faktorių kompleksas: kategorijos – dinamika, funkcijos, energetika, poveikis, suvokimas, kinetika; dėsniai – energijos tvermės ir transformacijos, knygų funkcionavimo, ženklų sistemų poveikio, poveikio lemiamų pokyčių, knygų dinamikos, knygų kinetikos, psichologinės, fiziologinės ir mąstymo technologijos; principai – skverbimosi savybės, psichinių ekvivalentų, kvantinės raiškos savybės, sužadinimo ir atspindėjimo, dinaminės pusiausvyros, funkcijų optimizavimo, funkcionalumo.

Knygos dinamikos teorijos: apie funkcinių parametrų potencialą (poveikio tikimybė, energinė būseną), apie funkcinį mechanizmą ir funkcionavimą (pereinamoji būseną), apie funkcines savybes, apie funkcionavimo procesų valdymą (funkcijų optimizavimo principai, kuriuos lemia knygos dinamikos dėsnis bei psichologinės, fiziologinės ir mąstymo technologijos dėsnis), apie energinį poveikį ir įsisavinimo veiksmą (kvantinės raiškos savybės, skverbimosi savybės, psichinių ekvivalentų, sužadinimo ir atspindėjimo principai). Vieni šių mokymų priklauso bibliopsichologijai, kiti – bibliosociologijai, tretieji – bibliofenomenologijai, ketvirtieji – bibliohermeneutikai, penktieji – bibliodinamikai ir t. t.

Išvardytos knyginio funkcionavimo kategorijos, dėsniai ir principai atspindi teorinį-gnoseologinį knygos fenomeną ir yra metodologinės knygų analizės dalykas. Abiejų konceptualių sistemų metodologinių veiksnių analizė parodė, kad knygos statika yra knygos dinamikos aprūpinimo sistema. Todėl pagrindinė knygos statikos (mokymo apie sudėtį, savybes ir struktūrą) grandis yra nulemta triados: savybė – tai sudėties ir struktūros funkcija. Funkcionavimo proceso valdymą lemia tetrada: valdymas per elementų sąveikos mechanizmo išaiškinimą, funkcionavimo procesų sąlygų nustatymas, pokyčių dinamika, grįžtamosios reakcijos galimybė. Be to, atsižvelgiama ir į proceso priklausomybę nuo daugybės vidinių ir išorinių priežasčių, į knygos panaudojimo individualius, psichologinius ir socialinius veiksnius.

Daugeliu atvejų knygos pažinimą sunkina jos vientisumas (jos statikos ir dinamikos kategorijų integralumas) kaip kultūros universumo, kaip ID veiklos rūšies, kaip reiškinių,

funkcionuojančio kasdieniame visuomenės gyvenime (kaip ID sistemos). Knyga, kaip subjekto veikla, yra kitokia knygos būtis – universumo ir socialinių institucijų (mokslo, švietimo, gamybos, kultūrinės ir kt.) veiklos sistemos būtis. Tyrėjas, pažindamas knygą kaip kultūros universumą, nekreipia dėmesio į jos subjektyvizuotą būtį. Tačiau tyrinėdamas knygą kaip subjekto ID veiklą (kokybiniame šios veiklos lygmenyje) jis neišvengiamai nagrinėja visas universalias ir socialines jos savybes, priklausančias jau kitai būčiai, kuri knygos, kaip veiklos, atžvilgiu yra tikroji būtis.

Knyga, kaip universumas, visada pranoksta savo sudedamąsias dalis. Todėl nagrinėjant ją kaip visumą įgyjamos bendrosios žinios ir neišvengiamai išnyksta detalės. Dėl tos priežasties, jog knygos elementus sieja kokybiškai skirtingi santykiai (ir tarpusavio ryšio, ir izoliacijos), autonominė elementų būtis numato tarpusavio izoliaciją. Kad būtų galima pažinti knygą kaip visumą, privalu fiksuoti visus santykius tarp elementų – tiek jų ryšius, tiek izoliaciją, nes knyga egzistuoja ir funkcionuoja tik dėl šių santykių visumos. Knygos elementai, būdami izoliuoti, priklauso knygos sistemai, todėl būtina ne tik fiksuoti visus ryšius ir santykius, bet ir aiškintis jų turinį. Tokiu būdu atsiranda knygos elementų (kaip sistemos) integralumas. Šis veiksnys lemia santykį tarp *dalies* ir *visumos* sąvokų.

Knygos, kaip sistemos, pažinimas yra būtinas knygotyros etapas. Sistemoje visi elementai yra susieti tarpusavyje ir vieni kitus paaiškina. Jau pats jų išsidėstymo vientisumas nulemia sistemos buvimą arba nebuvimą. Esant tokiai sąlygai, knyga pasirodo kaip sudėtinga sistema. Knygos saviraida lemia tai, kad pažįstant knygą dar labiau pabrėžiamas sistemiskumas. Knygos analizės sistemiskumas priklauso nuo sisteminės jos struktūros, kurią formuoja du dideli posistemiai: struktūrinis ženklų ir funkcinis turinio.

Deja, dėl to, jog kiekvienas knygotyros dalykas siekia pažinti knygą savaip, tikrasis jos, kaip sudėtingos sistemos, suvokimas kol kas nėra susiformavęs. Dėl tokio genetinio-gnoseologinio susiskirstymo atkuriamas veikiau knygos kompleksas, o ne jos sistema (sudėties, savybių, struktūrų, esybių, lygmenų ir funkcijų). Kiekviena iš įvardytų knygos kategorijų turi būti tyrinėjama atitinkamo dalyko, kuris formuotų savo mokslinę knygos koncepciją. O tokių koncepcijų sistema, pagrįsta griežta hierarchija, taptų bendra knygos teorija.

Taigi knygos teorija formuojama kaip visuma sistemų, objektyviai susijusių su įvairių knygos savybių pažinimu. Jos sisteminės kokybės argumentacija nusako knygą tyrinėjančių disciplinų subordinaciją. Todėl knygotyrai iškilo reali būtinybė pereiti nuo tradicinės linijinės (kompleksinės) knygos teorijos sandaros, pagrįstos knygos procesų tyrinėjimais, prie sisteminės, kuri pateiktų hierarchinę knygos mokslo disciplinų sistemą, iš vidaus determinuotą pačios knygos elementų, savybių bei funkcijų tarpusavio ryšių ir santykių.

Tai, jog knyga, kaip mokslo objektas, yra labai sudėtinga (jungia ne tik materialius, dvasinius, psichinius, mąstymo dalykus, bet ir struktūrinius, esminius ir funkcinus), gerokai sunkina išsamios ir aiškios sisteminės knygos teorijos kūrimąsi, nes knygos pažinimo konceptai – tai ir filosofinis, ir istorinis, ir fenomenologinis, ir hermeneutinis, ir sociologinis, ir kt. Jų struktūra taip pat turi būti sisteminė: kiekvienos tokios koncepcinės sistemos pagrindą sudaro specifinis, sistemą formuojantis požymis. Vienos jų esmė – estetinė, kitos – socialinė, trečios – energinė ir t. t. Pakankamai išsamus koncepcinis knygos konstruktų aprašas suformuotų juos tyrinėjančių knygotyros disciplinų architektoniką, o pastarosios – teorinių žinių apie knygą sistemą bendroje knygos mokslo sistemoje.

Konceptų, priklausančių skirtingoms disciplinoms, integracija, pavienių esybių reglamentacija pagal jų rangą ir integralios esminės metakoncepcijos suformavimas, pirmojo lygmens esmių mozaikos sutvarkymas ir jos performavimas į aiškinimo sistemą – visa tai sudaro metodologinės analizės dalyką filosofiniame knygos pažinimo lygmenyje.

Knygotyroje taikomi knygos pažinimo principai (juos nagrinėjant genetiškai) stokoja nuoseklios pažinimo lygių organizacijos, kuri leistų tirti knygą kaip sudėtingą sistemą ir fenomeną: analitinis pažinimo principas – visumos išskaidymas; sintetinis, arba kompleksinis, – analizės būdu išskaidytų, bet dar neintegruotų dalių ir ryšių tarp elementų sujungimas; sisteminis – knygos elementų sistemos, taip pat jų ryšių ir santykių atgaminimas integralios sistemos pavidalu; funkcinis – elementų sąveikos knygos sistemoje ir knygos visuomenėje atvaizdavimas; filosofinis – knygos, kaip visuomeninės būties ir žmogiškosios psichikos bei mąstymo reiškinių, suvokimas; ir galiausiai fenomenologinis pažinimo principas – knygos, kaip sakralinio reiškinių, suvokimas nediferencijuotu, iš išorės „sugriebtu“, vientisu jos pavidalu.

Nurodytus pažinimo principus galima pavadinti knygos metodologinės analizės lygiais, atspindinčiais tokį jos modelį: analitinis lygmuo – konstatuojami ir išvardijami elementai, tyrinėjama jų specifika; atskleidžiamos savybės ir charakteristikos; sintetinis lygmuo – nustatomi linijiniai (vienareikšmiai-vienareikšmiai) ryšiai tarp porų tų elementų, kurie buvo išskirti analitiniame lygmenyje; sisteminis lygmuo – nustatomi sudėtingesni (vienareikšmiai-daugiareikšmiai) ryšiai, t. y. vienareikšmiai vieno elemento ryšiai su daugeliu arba su visais aibės elementais, taip pat daugiareikšmiai (daugiareikšmiai-daugiareikšmiai) ryšiai, kuriuos charakterizuoja visi ryšiai tarp visų aibės elementų ir jų tarpusavio priklausomybė; funkcinis lygmuo – atvaizduojama sąveika tarp visų knygos sistemos elementų jos energinio poveikio skaitytojui ir funkcionavimo visuomenėje metu; filosofinis lygmuo – knygos, jos prigimties, esmės suvokimas kaip reiškinių ir būties, kaip

socialinės, psichinės ir praktinės žmogaus veiklos; fenomenologinis lygmuo – taikant iracionalius ID sistemos pažinimo metodus knyga suvokiama kaip dvasinis ir sakralinis reiškiny.

Šiuolaikinėje knygotyroje, deja, dominuoja pažinimo principai, taikomi analizės lygmenyje, rečiau – sintezės, nustatantys vienareikšmius-vienareikšmius ryšius tarp knygos elementų, taip pat – funkcinis pažinimo principas, naudojamas paprastai tik tuomet, kai yra tiriami aspektai, susiję su knygos funkcionavimu visuomenėje [1; 6].

Turint omenyje tai, jog tokie svarbūs knygotyrai pažinimo principai kaip sintetinis, sisteminis ir funkcinis yra nepakankamai išplėtoti, o knygos, kaip dvasinio (idealaus) reiškinio, pažinimo principai (fenomenologinis, hermeneutinis, intuityvusis) visai nenagrinėti, pagrįstai išskyla knygos metodologijos sukūrimo ir dviejų knygotyros žinių sistemų – fundamentalios ir taikomosios – suformavimo klausimas. Fundamentaliją knygotyros žinių sistemą sudarytų teorinis žinojimas apie *knygą kaip tokią* (N. M. Lisovskio terminas [4]) – kaip sintezę intelektualinės, socialinės, estetinės, dvasinės, energinės žmogaus veiklos, užfiksuotos knygos turinyje, išreikštos struktūrinėje ženklų ir turinio funkcinėje sistemoje. Taikomojo žinojimo apie knygą sistemai atstovautų teorinės antrojo lygmens žinios – apie procesus, susijusius su knyga, t. y. žinios, užtikrinančios jos paruošimą spaudai, jos gamybą, aprašymą, saugojimą, apskaitą, platinimą, naudojimą, skaitymą, gyvavimą visuomenėje ir t. t.

Iki šiol antrojo lygmens žinios, o drauge ir knygos istorija, tipologija, knygų menas sudaro vadinamąjį kompleksinį mokslą apie knygą ir knygininkystę, kuris dažnai pateikiamas kaip sisteminis (matyt, dėl to, kad tokių pareiškimų autoriai nemato skirtumo tarp sąvokų *kompleksas* ir *sistema*). Šios sąvokos yra giminingos prigimties, tačiau iš esmės nėra tapačios, nes kompleksas – tai tik struktūrinis derinys elementų, reiškinių, savybių, sudarančių tam tikrą vienovę, o sistema – tai aibė dėsningai susietų ir vidinių tarpusavio ryšių bei santykių determinuotų elementų, reiškinių ir savybių, integruotų į visumą. Turint galvoje šias sąvokas, kompleksinė knygotyra (arba knygotyros disciplinų kompleksas – o tai reiškia tą patį) stokoja ne tik keleto mokslinių disciplinų, bet ir tinkamos struktūros, kad galėtų pretenduoti į sisteminio mokslo statusą.

Norint sukurti knygotyros žinių sistemą, mūsų nuomone, būtina tokios sistemos pagrindui imti knygotyros disciplinos fundamentalumo laipsnį kaip sistemiškumą formuojantį principą, kuris savo ruožtu priklauso nuo pažinimo objekto sudėtingumo ir reikšmės laipsnio.

Nurodytų kriterijų visuma leidžia apibrėžti dvi knygos mokslo žinių sistemas. Pirmąją (fundamentalią, arba teorinę) sudarytų trys disciplinų grupės: 1) ekstraknyginės (virš-

knyginės) – knygos istorija, teorija ir metodologija; 2) interknyginės (tarpknyginės) – knygos tipologija, sociologija ir psichologija; 3) intraknyginės (įknyginės) – knygos kultūra, menas, redagavimo teorija. Antrąjį posistemį (taikomąjį, arba empirinį) sudarytų taip pat trys disciplinų grupės: 1) epiknyginės (prieknyginės) – bibliografistika, bibliotekininkystė, lektologija; 2) eksoknyginės (užknyginės, t. y. susijusios su knyga kaip su preke, gamybos produktu, daiktu) – knygos ekonomika, statistika, knygų prekybos teorija, knyginės teisės teorija; 3) amfiknyginės (supančios knygą, su ja susijusios) – bibliofilija, bibliomanija, bibliotafija, knygos ženklų teorija.

Kol kas negalima tvirtinti, jog ši sistema yra tobula. Tačiau ji, panašiai kaip ir periodinė elementų lentelė, numato galimybę į atitinkamus posistemius, grupes įtraukti ir naujų dalykų (ne tik pripažintų, bet ir kol kas neįrodytų esant moksliniais) – knygos filosofiją, sistemologiją, knyginkystės metodologiją, knygos rinkodaros teoriją, ir netgi tokius dalykus, kurie kol kas tik įvardijami kaip bibliokinetika, bibliodinamika, bibliodionika ir kurie ateityje galbūt susiformuos kaip įvairūs knygos teorinio-gnoseologinio fenomeno mokymai.

*Iš rusų kalbos vertė Julija Gorbaniova
ir Aušra Navickienė*

Įteikta 2006 m. gegužės mėn.

NUORODOS

1. БАРЕНБАУМ, И. Е. Функциональный подход и его применение в книговедении. Из *Книга и социальный прогресс*. Москва, 1986, с. 122–131.
2. КУФАЕВ, М. Н. Проблемы философии книги. Из *Sertum bibliologicum в честь президента Русского библиологического о-ва А. И. Малеина*. Петроград, 1922, с. 24.
3. ЛАДЕНКО, И. С. Соционика как теоретическая область знания. Из *Логика и системные методы анализа научного знания*. Москва, 1986, с. 262–264.
4. ЛИСОВСКИЙ, Н. М. *Книговедение как предмет преподавания, его сущность и задачи*. Петроград, 1915.
5. ЛЯХОВ, В. Н. Структурная модель книги и перспективы ее приложения. *Книга: исследование и материалы*. 1970, сб. 21, с. 5–24.
6. МИГОНЬ, К. *Наука о книге: очерк проблематики*. Москва, 1991.
7. ОМИЛЯНЧУК, С. П. Книга и книжное дело в коммуникационном процессе «Общение»: автореферат диссертации доктора филологических наук. Москва, 1992.
8. РУБАКИН, Н. А. *Библиологическая психология как теория и практика книжного дела*. Прага, 1927.
9. РУБАКИН, Н. А. *Психология читателя и книги*. Москва; Ленинград, 1929.

THE BOOK PHENOMENON
(Theoretical-gnoseological aspects)

MIKHAIL P. ELNIKOV

Abstract

Any modern science that knows its well object finally moves from a subject to a systemic cognitive level, from unambiguous to having multiple meanings, from linear to hierarchical, from single-measured to multi-dimensional, from co-ordination to subordination. The reason for this is to expand the cognitive borders of the object, to receive more knowledge about it and to form a system of this knowledge. Therefore, the subject of cognition changes from the structure and elements of an object to the relations of the elements, laws of organisational systems, the continuum of the interacting categories, specific causes, particularities, foundations and regularities. The complexity of the object of science, its main parameters, attributes and functions cause this process. Therefore, the first condition of cognition is to divide a system into qualitatively coherent entities (elements, parts, structures, attributes, etc.). The dissecting of a complex object into parts and attributes should eliminate the approach to it as to an aggregate of chaotic elements, structures, and particularities. From now on it is approached as a multi-systematic entity, marking relevant system of methodological factors, the limits and levels of the analysis of an object.

All this can be applied to a book as to a complex, multi-systemic and multi-dimensional object. The aim of this article is to make an attempt to discuss a book as a theoretical and gnoseological phenomenon, to define the contours of its main qualitative entities. The objective is to distinguish the most important parts of a book as a system and to define their methodological factors.

KNYGOS FENOMENAS
(Teorinis-gnoseologinis aspektas)

MICHAILAS P. JELNIKOVAS

Santrauka

Bet kuris šiuolaikinis mokslas, pažindamas savo objektą, galiausiai pereina nuo dalykinio pažinimo lygmens prie sisteminio, nuo vienareikšmio – prie daugiareikšmio, nuo vienmačio – prie daugiamačio, nuo linijinio – prie hierarchinio, nuo koordinacijos – prie subordinacijos. Priežastis – siekis praplėsti objekto pažinimo ribas, gauti apie jį kuo gilesnių žinių ir suformuoti jų sistemą. Todėl pažinimo dalyku tampa jau nebe objekto struktūros bei sudėties elementai, bet elementų ir dalių tarpusavio ryšiai, sistemos organizacijos dėsniumai, realūs sąveikaujančių kategorijų kontinuumai, specifinės priežastys, savybės, pagrindai ir dėsniumai. Tai lemia paties mokslo objekto sudėtingumas, jo esminių parametrų, savybių ir funkcijų sistema. Todėl pirmoji pažinimo sąlyga yra tos sistemos suskaidymas į kokybiškai vientisus darinius (elementus, dalis, struktūras, savybes ir t. t.). Tokia sudėtingo objekto „preparacija“ – dalis ir savybes turėtų panaikinti požiūrį į jį kaip į tam tikrą chaotišką elementų, struktūrų, savybių sandaugą, o darinio daugiasistemiškumas užsąlygintų atitinkamą metodologinių veiksmų sistemą, objekto analizės ribas ir lygius.

Visa tai tinka ir knygai kaip sudėtingam, daugiasistemiam ir daugiamačiam knygotyros objektui. Taigi šio straipsnio tikslas yra pamėginti aptarti knygą kaip teorinį ir gnoseologinį fenomeną, apibrėžiant jos pagrindinių kokybinių darinių kontūrus, o uždavinys – išskirti svarbiausias knygos sistemos vietas ir nustatyti jų metodologinius veiksmus.